

Liisa Lautamatti
 Department of English
 University of Jyväskylä

VOIKO OPPIKIRJOJEN TEKSTEJÄ YMMÄRTÄÄ?

ABSTRACT

ARE TEXTBOOK TEXTS INTELLIGIBLE?

The present paper discusses the problem of intelligibility of school textbooks. The sample text comes from a geography textbook for 10-year-olds. It shows a textual structure which lacks information hierarchy as well as interactional signals for the reader. The information is presented in simple, unconnected sentences. The sentence themes also show the writer's reliance on a larger frame which is never made explicit for the reader. The implications for the learning process are also discussed.

Tässä kirjoituksessa tarkastellaan peruskoulun ja lukion oppikirjojen tekstejä teksteinä. Lähtökohtana tarkastelulle ovat eri tavoin syntyneet havainnot siitä, että näissä teksteissä on jotakin outoa, vaikeasti ymmärrettävääkin. Havaintoja on sitten pyritty suuntaamaan tekstien sellaisten piirteiden löytämiseksi ja kuvaamiseksi, jotka selittäisivät "epätekstimäisyyden" vaikutelman. Kirjoitus liittyy Pirjo Rantalaisen artikkeliin, jossa tarkastellaan lukion oppikirjojen tekstejä.

Aiheen pieneen tekstianalyysiini sain oman koululaiseni arjesta, kun minun piti kuulustella 4-luokkalaisen maantiedon tuntemusta kokeita varten. Kuulustelussa alkoi pian esiintyä ongelmia: tein Ahvenanmaan saaristosta aivan vääränlaisia kysymyksiä.

En tietenkään ole alan asiantuntija, mutta jotenkin tilanne alkoi epäilyttää minua, joten pyysin kuulusteltavaa itseään neuvomaan, millaisia kysymyksiä hänelle pitäisi esittää. Ohjeeksi sain, että kysymyksien pitäisi olla lauseita suoraan kirjasta siten esitettyinä, että jättäisin jotain lauseesta pois, ja tämän osan lapsi itse täydentäisi. Kiinnostukseni teksteihin heräsi, ja päätin yrittää selvittää, mikä teki Ahvenanmaan saaristosta niin luokse-

pääsemättömän. Tarkastelkaamme siis tekstiä lähemmin (alla). Se on oppikirjassa esitetty yhtenä aukeamana.

Vasemman sivun täyttää värillinen piirros saaristosta. Sen yläpuolella on otsikko KAKSI SAARISTOA, ja alapuolella lukee: Suomen lounaisimmat saaristot. Ahvenanmaan laaja saaristo sijaitsee Suomen ja Ruotsin puolivälissä. Sen ja Manner-Suomen välinen Turun saaristo on vieläkin laajempi.

Tämä johdantoteksti ei kuitenkaan koululaiseni mielestä ollut muuta kuin kuvan koristusta. Varsinainen "läksy" oli oikeanpuoleisella sivulla, eikä yhteys edellisen sivun tietoihin täten toiminut. - Näin käsitellään itse asiaa:

AHVENANMAAN MAAKUNTA

Pääsaaren nimi on Ahvenanmaa ja koko saaristoa nimitetään sen mukaan Ahvenanmaan saaristoksi. Noin 60 saarella asutaan ympäri vuoden. Ahvenanmaan ilmasto /---/. Kasvillisuus /---/

Ahvenanmaan maakunta on yksi Suomen lääneistä. Asukkaat puhuvat ruotsia. Saariston ainoa kaupunki on Maarianhamina. Se on /---/

TURUN EDUSTALLA

Saaristot erottaa toisistaan Kihdin selkä. Turun saaristoon kuuluu useita suuria saaria.

Aloitamme tarkastelun otsikoista. Vastakkaisen sivun pääotsikon (Kaksi saaristoa) liittyy kaksi ala-otsikkoa, Ahvenanmaan maakunta ja Turun edustalla. Noiden kahden saariston nimet, joihin otsikko viittaa, ovat nekin vastakkaisella sivulla, ja lukijan odotetaan kytkevän ne sieltä tämän sivun alaotsikoihin, jotka sellaisinaan muodostavat epäkoherentin ketjun pääotsikon jatkeena: niissähän mainitaan maakunta ja kaupunki. Mitään ei kerrota maakunnan ja kahden saariston suhteesta. Mitään ei kerrota kaupungin ja kahden saariston suhteesta.

Tekstiä lukiessa tulee heti eteen uusi viittauksen kohde, tällä kertaa muodossa pääsaari. Se esitetään tunnettuna, tematisoituna. Meille kerrotaan, että tämän pääsaaren nimi on Ahvenanmaa. Ehkä siis on kyse toisen saariston

pääsaaresta? Mikään ei kuitenkaan estä lapsilukijaa vetämistä johtopäätöstä, että jokaisella maakunnalla on oma pääsaarensa. Se olisi näissä oloissa itse asiassa varsin järkevästi vedetty johtopäätös.

Toisessa kappaleessa viitataan uudelleen alaotsikossa mainittuun maakuntaan. Nyt meille ilmoitetaan, että Ahvenanmaan maakunta, mitä se sitten merkitsee, on yksi Suomen lääneistä. Näiden käsitteiden suhdetta ei selvitetä. Kahta virkettä myöhemmin sanotaan taas jotain saaristosta, nimitään sen ainoa kaupunki. Näistä esitetyistä kolmesta käsitteestä - saaristo, maakunta ja lääni - valitaan kiinnostavaa kyllä saaristo siksi käsitteeksi, johon tuo kaupunki liitetään. Saamme hyvin paljon irrallista tietoa, emmekä minkäänlaista tietoa siitä, miten nämä liittyvät joksikin suuremmaksi kokonaisuudeksi.

Toinen alaotsikko viittaa Turkuun, ja kirjoittaja ilmeisesti olettaa, että se ymmärretään nyt kaupungiksi, vaikka edellisellä sivulla on puhuttu vain Turun saaristosta. Tämän jälkeen seuraa viittaus kahteen (tai useampaan) saaristoon, jotka esitetään tunnettuina. (Onhan pääotsikossa mainittu Suomen lounaiset saaristot, onhan edellisellä sivulla viitattu Ahvenanmaan saaristoon, sen ja Manner-Suomen väliseen Turun saaristoon sekä tarkoitteeseen nimeltä saariryhmät, ja onhan pääotsikkona kaksi saaristoa.) Tämän jälkeen alkaa virke tunnettuna esitetyllä nimellä Turun saaristo. Tuliko selväksi?

Tekstiä lukiessa syntyy vaikutelma kirjoitusprosessista, jossa kirjoittajalla on mielessään suuri määrä faktatietoa ja paine saada tekstiin niin paljon tietoa kuin on mahdollista säilyttämällä samalla lauseet lyhyinä ja yksinkertaisina. Kirjoittajalla on itsellään epäilemättä mielessään ne laajemmat kokonaisuudet, joihin esitetyt viittaukset liittyvät, mutta ne eivät välity lukijalle. Me aikuiset lukijat pystymme tuottamaan oman tietomme nojalla nuo tiedolliset puitteet näille yksityiskohdille, mutta sellaiselle lukijalle, jolle kaikki tämä tieto on suhteellisen uutta, asioiden suhteet toisiinsa eivät käy selviksi (itse asiassa minunkin täytyi ponnistella säilyttääkseni jäsentyneen käsityksen asioista tämän tekstin pyörteissä.) Esimerkkinä lapselle syntyvistä ongelmista kannattaa mainita, että kun kysyin tyttäreltäni, mikä on Ahvenanmaan saariston pääsaaren nimi, hän arveli, ettei sellaista kerrota tekstissä.

Opettajat näyttävät olevan hyvin tietoisia siitä, että oppikirjojen tekstit aiheuttavat peruskoululaisille ymmärtämisvaikeuksia. Itse asiassa tämä aihe johti eräässä seminaarissa pitkiin keskusteluihin, joiden aikana kävi ilmi, että jotkut opettajat käyttävät kuvatunlaisia tekstejä opettaakseen tekstin tuottamista siten, että epäonnistunut ja vaikealukuinen teksti muokataan yhdessä luettavampaan muotoon. Ja kuten Pirjo Rantalainen toteaa omassa

artikkelissaan: ylempien asteiden oppikirjoissa luettavuusongelmat ovat pitkälti samat. Oppikirjojen tekijät ilmeisesti saavat yleisiä ohjeita tuottaa yksinkertaistettuja asiategstejä, mutta runsaan tietoineksen tiivistäminen lyhyisiin, syntaktisesti yksinkertaistettuihin teksteihin tuottaakin sekavan kokoelman näennäisesti yhteenkuulumattomia faktoja, joiden salattuja yhteyksiä lukija sitten yrittää selvittää.

Oppikirjojen tällaiset tekstit ovat tekstityypiltään lähinnä ekspositorisia, siis selittäviä ja tietoa jäsentäviä. Ne luovat peruskoululaiselle ensimmäiset käsitykset siitä, miten tekstillä välitetään tietoa. Ne antavat malleja sekä asiategstien tuottamiseen että tiedonhakuprosessiin myöhemmin. Niillä on siis paljon suurempi merkitys peruskoululaisen kannalta kuin pelkästään kulloinkin kyseessä olevan tietosisällön välittäminen. Siksi niiden rakennetta on syytä tarkastella tässä vielä lähemmin.

Tällaisten tekstien suurin ongelma ei ole tuo ensisilmäyksellä havaittava syntaktinen mutkikkuus ja abstrakti sanasto. Ymmärrettävyyttä haittaa eniten niiden informaatorakenne.

Ensinnäkin on vaikeutena se, että uusia tarkoituksia tuodaan tekstiin "ikäänkuin tunnettuina", tematisoituina ("Pääsaaren nimi ..."). Näitä ei määritellä eikä niiden yhteyttä aikaisempaan tietoon osoiteta lukijalle. Aina ei pelkkä temaattisen rakenteen tarkastelu kuitenkaan riitä, koska ongelmia voi esiintyä myös lauseiden reemaosissa, siinä mitä jostain asiasta sanotaan. Toiseksi, kirjoittajan mielessä ilmeisesti oleva implisiittinen kehysrakennelma, jonka osia viittausten kohteet ovat, jääkin implisiittiseksi. Tarkoitteiden keskinäiset yhteydet ja niiden muodostama laajempi käsitteellinen kokonaisuus jää epäselväksi (esim. maakunta - saaristo - lääni). Kolmanneksi, tekstistä puuttuu hierarkkinen makrorakenne, joka antaisi lukijalle viitteitä siitä, mitkä asiat ovat keskeisiä, mitkä näille alisteisia, esimerkiksi lisätietoa antavia. Tekstillä ei ikäänkuin ole lähtökohtaa, jäsennysvaihetta tai päättää, joissa olisi ylemmän käsitteellisen tason jäsenitys lukijaa ohjaamassa. Syntyy vaikutelma siitä, että tarjotut tiedot ovat kirjoittajan käsityksen mukaan kaikki yhtä tärkeitä ja toisaalta ainoita tärkeitä. Puuttuvien, jäsennykseen tarvittavien linkkien tuottaminen onnistuu varmaan aikuiselle, mutta jättää peruskoululaisen avuttomana faktaketjujen keskelle. Jos sivistys on sitä mikä jää jäljelle, kun unohtamme vähemmän tärkeän, ei tämä teksti anna mitään vihjeitä siitä, mikä olisi tuota unohtamiseen sopivaa ainesta.

Minua pyydettiin kerran arvioimaan joukko peruskoululaisten kirjoittamia tiivistelmiä. Hämmästyin havaitessani, miten vaikea tehtävä tämä kirjoittajille oli. Useat keräsivät yhteen joukon lauseita mielivaltaisista osista

tekstiä ja esittivät nämä tiivistelmänä. Nyt, analysoituani muutamia oppikirjojen tekstejä, alan ymmärtää miksi.

Ja lopuksi, analysoidusta tekstistä puuttuu kaikki sellainen kielellinen aineisto, joka on tyypillistä asiateksteille. Tällaista on esimerkiksi kirjoittajan näkökulmaa osoittava aines ("Hämmästyttävää kyllä", "On selvää, että" tms), asioiden keskinäisiä suhteita tai tärkeysjärjestystä osoittava aines (metateksti), joka osoittaisi mitä tämä kaikki tarkoittaa, miksi se on tärkeää tai miten sitä voisi pohtia, ja lopuksi vielä sellaiset totuusarvon ilmaisijat, jotka kertoisivat meille tietojen alkuperästä, niiden luotettavuudesta tai ehdottomuudesta. Otan tähän vertauskohteeksi pätjän koululaisille toimitetusta Eläinmaailma-lehdestä, josta sattui eteeni eläväinen teksti:

METSON SULASTA TULLUT HARVINAINEN LÖYTÖ

En tiedä käykö muille samoin, mutta aina kun kuljen suuremmilla soilla, ei aikaakaan kun jossain hämmöttää kurjen harmaa sulka. Katsonkin oikeudekseni epäillä, miten lie kurjen lentokyvyn laita sydänsuvella?

Ei silti, aivan yksin minun ei tarvitse epäilyksiäni kantaa.

Muistan jostain lukeneeni, että aikuisten kurkien sulkasato alkaa

/.../

(Jaakko Heinonen: Sulat kertovat. Eläinmaailma 11/1987)

Paljon enemmänhän tässä tarvitaan tekstiä varsinaisen asian ympärille, mutta niinpä olemmekin itse tiedonhankintaprosessissa mukana epäilyineen kaikkineen. Prosessia ohjaa voimakas inhimillinen näkökulma, johon lukija voi samaistua, eikä tietoa ole esitetty irrallisena "Jumalan sanana".

Peruskoulumme opetusta leimaa jokseenkin suuri sidonnaisuus valmiiseen oppimateriaaliin. Opetussuunnitelma toteutuu oppikirjojen tarjoamassa muodossa. Tällöin oppimateriaalilla on voimakas oppimisstrategioiden kehittymistä ohjaileva vaikutus. Pirstalemaisen tiedon esittämisellä on monia kielteisiä seurausvaikutuksia. Se tekee lukijan epäitsenäiseksi tiedon hankinnan suhteen ja korostaa auktoriteettien asemaa oppimisessa. Se vaikuttaa epäsuorasti epäilemättä siihenkin, millaisia asiatekstejä nuori oppii itse tuotamaan. Se ei myöskään tarjoa sellaisia valmiuksia valikoivaan, itsenäiseen lukemiseen ja tiedon prosessointiin, jota nuorelta edellytetään myöhemmin ammattikoulutuksessa, lukiossa ja mahdollisesti korkeakoulussa. Yksinker-

taistamisohjeet oppikirjojen kirjoittajille ovat soveltaville tekstintutkijoille oikea sosiaalinen tilaus.